

Миша Анђелковић

Самостални истраживач
misa.mance1990@gmail.com

Оригинални научни рад
Примљен: 10. 12. 2022.
Прихваћен: 12. 2. 2024.

СРПСКО И ГРЧКО ВОЈНИЧКО ГРОБЉЕ У ПИРОТУ ИЗ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Апстракт: Српско и Грчко војничко гробље у Пироту из Првог светског рата представљају културно и материјално наслеђе града Пироћа, а иако су проглашени и за непокретна културна добра од великог значаја. Грчко војничко гробље је јединствено и по томе што је то једино грчко војничко гробље на територији Републике Србије. Рад представља историју саоменика Српског и Грчког војничког гробља, од идеје, преко изградње, па све до данашњих дана. Рад се заснива на архивској грађи, али се аутор служио и објављеним изворима, литературом и штампом. Такође рад садржи и илустрационе цртеже и фотографије. До сада је о Српском и Грчком војничком гробљу најподробније писала Борислава Лилић, чије је књиге аутор користио, док се први пут обрађују архивска документа. Аутор је рад написао тако да није одвојио српско од грчког гробља, већ хронолошки прати догађаје кроз документацију, штампу и литературу. Рад је базиран на необјављеној архивској грађи, док је литература коришћена када се помињу имена жена које су се старале о Грчком војничком гробљу. На Српском и Грчком војничком гробљу одржавају се помени њим борцима сваке године.

Кључне речи: Први светски рат, саоменици културе, српско гробље, грчко гробље, Пирот

Српско војничко гробље у Пироту налази се поред Тијабарског гробља¹ и простире се на ограђеном платоу, површине 1260 m², у коме доминира споменик од гранита, коцкастог облика са завршетком четворостране пирамиде.² На врху споменика налази се крст, а у подножју три степеника.³ Димензија споменика у основи је 200 x 200 cm, а висина износи 400 cm. На споменику се налази плоча такође од гранита, на којој је текст: „СПОМЕНИК ПОДГИГНУТ У СЛАВУ 7610 див јунака из Пирота и округа који дадоше своје животе за краља и отаџбину у ратовима 1912–1919 године СЛАВА БЕСМРТНИЦИМА И ВЕЧАН

¹ Тијабарско гробље налази се у делу Пирота који се зове Тијабара, на крајњем североистоку града, на Градашничком путу у правцу насеља Нови Завој и Градашнице.

² Лилић 2008: 57.

³ Влатковић 2012: 69.

Миша Анђелковић

Independent researcher

SERBIAN AND GREEK CEMETERY IN PIROT FROM WORLD WAR ONE

Abstract: The Serbian and Greek Military Cemeteries in Pirot from WWI constitute cultural and material heritage of the city of Pirot and they have also been declared immobile cultural properties – monuments of culture. The Greek Military Cemetery is unique by being the only Greek military cemetery on the territory of the Republic of Serbia. The paper presents the history of the monuments of the Serbian and Greek Military Cemeteries, from the idea, through the construction to the present times. The paper is based on archival materials, but the author also used published sources, literature and press. In addition, the paper also contains accompanying drawings and photographs. So far, the Serbian and Greek Military Cemeteries have been written about most thoroughly by Borislava Lilić, the books of whom were used by the author, while the archival materials were used for the first time. The author wrote the paper by not separating the Serbian from the Greek cemetery, opting rather to follow the events chronologically through the documentation, press and literature. The paper is based on unpublished archival materials, while the literature was used when mentioning the names of the women who cared for Greek Military Cemeteries. Each year there are religious services at the Serbian and Greek Military Cemeteries for the fallen warriors.

Key words: World War One, monuments of culture, Serbian cemetery, Greek cemetery, Pirot

The Serbian Military Cemetery in Pirot is situated beside Tijabara cemetery¹ and it extends over a fenced-off plateau with the surface area of 1260 m² which is dominated by a granite monument of a cubic shape with the finial in the shape of a four-sided pyramid.² There is a cross on the top of the monument, while at the foot of it there are three steps.³ The dimension of the monument at the ground plan level is 200 x 200 cm, while its height is 400 cm. On the monument there is a plaque, also made of granite, with the following text: “THE MONUMENT ERECTED FOR THE GLORY OF 7610 gi-

¹ Tijabara cemetery (Tijabarsko groblje) is situated in the part of Pirot called Tijabara in the far northeast of the city, on Gradašnica road in the direction of settlements Zavoj and Gradašnica.

² Lilić 2008: 57.

³ Vlatković 2012: 69.

ИМ ПОМЕН Подигнут 1930. године за владавине Њ.В. краља Александра I Карађорђевића Реконструкција Српског војничког гробља извршена 1987. године“.⁴ Српско војничко гробље је ограђено металном оградом, која повезује бетонске стубове. На средини се налази гвоздена капија, која служи као улаз у гробље.

Грчко војничко гробље у Пироту налази се поред Тијабарског гробља. Смештено је јужније од Српског војничког гробља, са којим је одељено гвозденим оградом и простире се на површини од око 500 m².⁵ Ту је сахрањено 358 грчких војника умрлих у Пироту током 1918. године.⁶ Грчко војничко гробље састоји се од 358 гробова са надгробним споменицима у облику крста, који су углављени у бетонске плоче, затим централног заједничког споменика у облику слова Т и спомен-капеле. Крстови су изливени у калупе. Гробље је ограђено, а на северозападној страни налази се улазна капија.⁷ Централни споменик је изграђен од белих углачаних мермерних блокова – квадера. У врху је рељеф ратника у покрету.⁸ Поред Грчког војничког гробља које се налази у Пироту, на простору некадашње Југославије, постоји и Грчко војничко гробље из Првог светског рата у месту Валандову, у Северној Македонији.⁹

*

Док је трајала мировна конференција у Паризу, у Пироту и околним селима Извору, Гњилану, Суводолу и Темској зима 1918–1919. покосила је 358 грчких официра, подофицира и војника, припадника Треће грчке дивизије, махом из места Патре са Пелопонеза, који су били упућени у пиротска села да би штитили границу Србије и Бугарске. Током 1923. и 1924. године

⁴ Музеј Понишавља Пирот (даље МПП), Документација о споменицима и спомен-обележјима у Пироту и пиротском крају, бр. 49.

⁵ Лилић 1994: 31.

⁶ МПП, Документација о споменицима и спомен обележјима у Пироту и пиротском крају, бр. 39.

⁷ Републички завод за заштиту споменика културе (даље РЗЗЗСК), Документација о меморијалним споменицима, ф. Грчко војничко гробље у Пироту, *Grčko vojničko groblje u Pirotu*, 1.

⁸ РЗЗЗСК, Документација о меморијалним споменицима, ф. Грчко гробље у Пироту, *Stanje spomenika na Grčkom vojničkom groblju u Pirotu*, 1.

⁹ Βλασιδης 2016: 194–195; <https://www.frontorient14-18.org/en-us/Documents/ArtMID/669/ArticleID/19/Greek-cemetery-of-Valandovo>.

ant heroes from Pirot and the district that gave their lives for the king and the fatherland in the wars of 1912–1919 GLORY TO THE IMMORTALS AND THEIR ETERNAL COMMEMORATION Erected in 1930 during the reign of H.M. King Aleksandar I Karadorđević Reconstruction of the Serbian Military Cemetery conducted in 1987.”⁴ The Serbian Military Cemetery is surrounded by a metal fence that connects concrete pillars. In the middle, there is an iron gate that serves as the entrance to the cemetery.

The Greek Military Cemetery in Pirot located beside Tijabara cemetery is situated a little more to the south in relation to the Serbian Military Cemetery from which it is separated by an iron fence and it extends over the surface of around 500 m².⁵ This is where 358 Greek soldiers who had died in Pirot during 1918 were buried.⁶ The Greek Military Cemetery consists of 358 graves with tombstones in the shape of a cross inserted into concrete slabs, then a central joint monument in the shape of letter T and a memorial chapel. The crosses were cast using moulds. The cemetery is fenced-off, with the entrance gate located on the northwest side.⁷ The central monument was made of white polished marble blocks – cuboids. On the top, there is a relief of a warrior in motion.⁸ In addition to the Greek Military Cemetery located in Pirot, within the territory of the former Yugoslavia, there is also a Greek Military Cemetery from WWI in the town of Valandovo, in North Macedonia.⁹

*

During the peace conference in Paris, 358 Greek officers, non-commissioned officers and soldiers, members of the III Greek division were killed in Pirot and the surrounding villages Izvor, Gnjilane, Suvodol and Temska by the harsh winter of 1918–1919. They mostly came from the city of Patras in Peloponnese and were sent to the villages around

⁴ Museum of Ponišavlje Pirot (hereinafter the MPP), Documentation on the monuments and memorials in Pirot city and Pirot region, no. 49.

⁵ Лилић 1994: 31.

⁶ MPP, Documentation on the monuments and memorials in Pirot city and Pirot region, no. 39.

⁷ Institute for the Protection of Cultural Monuments of Serbia in Belgrade (hereinafter the RZZZSK), Documentation on memorials, the Greek Military Cemetery in Pirot fund, the Greek Military Cemetery in Pirot, 1.

⁸ RZZZSK, Documentation on memorials, the Greek Cemetery in Pirot fund, State of the monuments at the Greek Military Cemetery in Pirot, 1.

⁹ Βλασιδης 2016: 194–195; <https://www.frontorient14-18.org/en-us/Documents/ArtMID/669/ArticleID/19/Greek-cemetery-of-Valandovo>.

прикупљена су тела страдалих Грка из села у којима су умрли и сахрањени су поред тијабарског гробља.¹⁰ Према грчким изворима, већина припадника Треће грчке дивизије умрла је током заједничког марша ка Београду са српском и француском војском, а неки извори наводе да грчки војници нису умрли од хладноће, већ од епидемије шпанског грипа.¹¹

Највише заслуга за прикупљање тела грчких војника припадале су Катини Левандис-Станковић, Гркињи која се удала за лиферанта српске војске Петра Станковића и са њим дошла у Пирот. Катина је успела уз помоћ Пироћанаца да сакупи тела грчких војника и они су били пренети у заједничкој гробници на месту званом Метиљавица, које се налази поред Тијабарског гробља.¹² Део земљишта на Метиљавици где су сахрањени грчки војници одлуком Одбора пиротске општине број 11920 од 12. септембра 1924. године уступљен је као трајна својина грчкој држави.¹³ У периоду од 1924. до 1933. године војне и цивилне власти Грчке одржавале су сваке године помен пострадалим грчким војницима, а поменима су присуствовали и представници домаћих власти и грађани Пирота.¹⁴

Једно од првих помињања Грчког војничког гробља у Пироту у документацији налазимо датирано 3. октобра 1929. године, када Министарство иностраних дела у писму Министарству правде извештава да је грчко посланство доставило ноту којом је Министарство војске Грчке одредило пуковника Ж. Манијатиса да уреди гробље грчких војника у Пироту. Том приликом грчко посланство замолило је да српске цивилне и војне власти помогну Манијатису да изврши наређени му задатак.¹⁵

Након тога, Команда места у Пироту у писму команданту Моравске дивизијске области 17. октобра 1929. године обратила се за кредит за оправку војничког гробља.¹⁶ Према истом документу, извештено је да Манијатис борави у Пироту већ месец дана и да је грчка влада одредила да се у склопу обнове гробља подигне велики

Pirot in order to protect the border between Serbia and Bulgaria. During 1923 and 1924, the bodies of the perished Greeks were collected from the villages in which they died and were buried beside Tijabara cemetery.¹⁰ According to the Greek sources, the majority of the members of the 3rd Greek Division died during the joint march towards Belgrade with the Serbian and French armies, while some other sources claim that the Greek soldiers did not die of cold, but of the epidemic of Spanish flu.¹¹

Most of the credit for the collection of the bodies of the Greek soldiers goes to Katina Levandis-Stanković, a Greek woman who married a contractor of the Serbian army, Petar Stanković, and came with him to Pirot. With the help of people from Pirot, Katina succeeded in collecting the bodies of the Greek soldiers and they were transferred to the joint tomb in the place called Metiljavica that is located beside Tijabara cemetery.¹² A part of the land in Metiljavica where the Greek soldiers were buried was ceded to the Greek state as a permanent property by the decision of the Commission of the municipality of Pirot no. 11920 of 12 September 1924.¹³ In the period from 1924 to 1933, the military and civilian Greek authorities organised commemoration services for the perished Greek soldiers every year and these services were attended also by the host-country authorities and the citizens of Pirot.¹⁴

One of the first mentions in the documentation of the Greek Military Cemetery in Pirot that we come across is dated 3 October 1929 when the Ministry of Foreign Affairs in a letter addressed to the Ministry of Justice reported that the Greek Embassy had submitted a note by which they informed that the Ministry of Defence of Greece had appointed Colonel Ž. Manijatis to landscape the cemetery of the Greek soldiers in Pirot. On that occasion, the Greek Embassy asked the Serbian civilian and military authorities to help Manijatis to carry out the task he was entrusted with.¹⁵

After that, the City Command in Pirot sent a letter to the Commander of the Morava division area dated 17 October 1929 by which it asked for a loan

¹⁰ Лилић 2008: 77.

¹¹ Влатковић 2012: 70; Βλασιδης 2016: 197–198.

¹² Лилић 1994: 30–31.

¹³ Влатковић 2012: 72.

¹⁴ Лилић 2008: 78.

¹⁵ Архив Југославије (даље АЈ), фонд Министарство правде Краљевине Југославије верско одељење (даље Ф 63во), Ф. 221 срез нишавски, А.БР.61.860.

¹⁶ АЈ, Ф 63во, Ф. 221, срез нишавски, 586/2.

¹⁰ Лилић 2008: 77.

¹¹ Влатковић 2012: 70; Βλασιδης 2016: 197–198.

¹² Лилић 1994: 30–31.

¹³ Влатковић 2012: 72.

¹⁴ Лилић 2008: 78.

¹⁵ Archives of Yugoslavia (hereinafter АЈ), the Ministry of Justice of the Kingdom of Yugoslavia fund, religious department (hereinafter Ф 63во), Ф. 221 срез нишавски, А.БР.61.860.

1. Стари споменик на Грчком војничком гробљу, *Време*, 11. 11. 1933. године

1. Old monument at the Greek Military Cemetery, the newspapers *Vreme*, 11. 11. 1933

споменик, за чију изградњу је припремила преко 1.000.000 драхми.¹⁷ Како се Српско војничко гробље налази одмах поред Грчког, а да о њему нико није водио рачуна, било је потребно уредити и њега, а зато су била неопходна материјална средства.¹⁸ Пиротска општина је, према договору са командантом Команде места Пирот, могла да обезбеди кредит у износу од 10.000 динара и једног инжињера, који је требало да се прихвати посла парцелисања гробља и руковођењем радова. С тим у вези је командант бригадни генерал замолио да се од Министарства војске и морнарице, као и од Министарства вера, затражи кредит у најмањем износу од 10.000 динара (колико даје и општина Пирот) у сврху уређења војничког гробља и подизања једне костурнице пошто

for the repair of the military cemetery.¹⁶ According to the same document, it was reported that Maniatis had been staying in Pirot for a month and that the Greek government had decided that within the scope of the restoration of the cemetery there should be a big monument erected for the purpose of which it had allocated over 1,000,000 drachmas.¹⁷ As the Serbian Military Cemetery is located right next to the Greek one, without anybody taking care of it, it was necessary that it should also be landscaped and this required funds.¹⁸ According to the agreement with the commander of the Pirot City Command, the municipality of Pirot could provide a loan in the amount of 10,000 dinars and one engineer who should take it upon himself to plot the cemetery and manage the works. In connection with this, the commander brigadier general asked that a loan should be requested from the Ministry of Army and Navy, as well as the Ministry of Religious Affairs in the minimal amount of 10,000 dinars (the same amount as provided by the municipality of Pirot) for the purpose of arranging the military cemetery and building an ossuary since the graves were scattered without any records and inscriptions on them. Taking into account that the commemoration with the dedication of the Greek cemetery was announced for December, the letter stated that it would be necessary to landscape the Serbian cemetery by that time as well and that all the works would be carried out by using the military labour force.¹⁹

A plan and a priced bill of quantities for the works on the landscaping of the cemetery were submitted on 15 November 1929. According to the design, the costs would amount to 35,000 dinars. Up to that date, the municipality of Pirot had allocated 4,000 dinars for an open field where the cemetery would expand, while 5,000 dinars had been allocated for the material (cement, gravel, sand and marble pebbles that would be used together with the gravel and sand for the construction of the ossuary). The municipality was also to arrange for the construction of an access road and alleys leading to the military cemetery (for which the cost was 20,000 dinars). Thus, it was necessary that the military authorities approved a higher loan (from 18,000 to

¹⁷ У то време милион драхми је била велика свота новца. Напомена аутора. АЈ, Ф 63во, Ф. 221, срез нишавски, 586/2.

¹⁸ О изградњи Српског војничког гробља након Првог светског рата нема прецизнијих података ни у сачуваној документацији, ни у објављеној литератури. Напомена аутора.

¹⁶ АЈ, Ф 63во, Ф. 221, срез нишавски, 586/2.

¹⁷ At that time, a million drachmas was a large sum of money. Author's note. АЈ, Ф 63во, Ф. 221, срез нишавски, 586/2.

¹⁸ There is no precise data about the setting up of the Serbian Military Cemetery after WWI either in the preserved documentation or in the published literature. The author's note.

¹⁹ Ibid.

су гробови растурени без икакве евиденције и натписа на њима. С обзиром на то да су свечаности са освећењем Грчког војничког гробља биле најављене за децембар, у писму је стајало да би било потребно да се до тада уреди и Српско гробље, те да би се сви радови извршили војничком радном снагом.¹⁹

Дана 15. новембра 1929. године био је достављен план и предрачун коштања радова на уређењу гробља. Према пројекту, трошкови би износили 35.000 динара. До тог дана пиротска општина је за гробље била одвојила 4.000 динара за једну њиву на којој ће се гробље проширити, док је за материјал (цемент, шљунак, песак и мермерни ситан камен од кога ће се са шљунком и песком саградити костурница) одвојено 5.000 динара. Требало је да општина среди и изградњу приступног пута и алеја ка војничком гробљу (за шта су трошкови били 20.000 динара), па је било неопходно да се од стране војних власти одобри већи кредит (од 18.000 до 20.000 динара) да би се гробље уредило како треба, али и због чињенице да не би требало да током свечаности на Грчком гробљу Српско поред њега буде запуштено.²⁰ Дан касније овај захтев је био одобрен од стране Команде Моравске дивизијске области и њеног команданта бригадног генерала.²¹

Одбор за уређење гробља погинулих и умрлих ратника обратио се 29. марта 1930. године молбом Министарству правде у Београду у којој пише да су Грци уредили њихово гробље у Пироту и да ће подићи монументални споменик, док су гробови српских војника разбацани и несређени. Како ће приликом освећења Грчког гробља доћи и војне и цивилне личности из Атине и других места, а свакако и званице из Београда, а да Српско гробље не буде том приликом деловало запуштено, Одбор преко свога члана Стевана Вељића моли начелника Министарства правде – верског одељења за новчану помоћ у износу од 25.000–30.000 динара за уређење Српског гробља. Писмо су потписали чланови Одбора.²²

У одговору на захтев о кредиту за уређење Српског војничког гробља од 17. октобра 1929.

20,000 dinars) in order for the cemetery to be landscaped suitably, as well as because of the fact that during the commemoration services at the Greek Cemetery, the adjacent Serbian one should not be neglected.²⁰ A day later this request was approved by the Command of the Morava division area and its commander, the brigadier general.²¹

The committee for the landscaping of the cemeteries for the killed and died soldiers, addressed the Ministry of Justice in Belgrade on 29 March 1930 saying that the Greeks had landscaped their cemetery in Pirot and that they would erect a massive monument, while the graves of the Serbian soldiers were scattered and in a state of disarray. Since there would be military and civilian officials from Athens and other places, and certainly the invitees from Belgrade, coming for the ceremony linked to the consecration of the Greek Cemetery, in order not to have the Serbian cemetery appear neglected, the Committee, through its member Stevan Veljić, asked the head of the Ministry of Justice – the department for religious affairs for a monetary assistance in the amount of 25,000–30,000 dinars for the landscaping of the Serbian Cemetery. The letter was signed by the members of the Committee.²²

In the response to the request for the loan for the landscaping of the Serbian Military Cemetery of 17 October 1929, both to the City Command in Pirot and to the Committee for the landscaping of the graves of the killed and died soldiers in Pirot the request of which was submitted on 29 March 1930, the Minister of Justice, dr Milan Srškić, approved the amount of 20,000 dinars pursuant to “art. 1, 3, 4, point 6, art. 5, 6 and 7 of the Law on the Landscaping of Our Military Cemeteries and Graves in the Country and Abroad, art. 59, 60 and 131 of the Law on the State Accounting and art. 12 of the Law on the Management of the Supreme State Administration.” This amount was put at the disposal of the City Command in Pirot that had the obligation to justify the disbursement by the proper documentation to be sent within the time period as set by the law.²³

¹⁹ Исто.

²⁰ АЈ, Ф 63во, Ф. 221, срез нишавски, Команда места у Пироту Поверљиво бр. 147.

²¹ АЈ, Ф 63во, Ф. 221, срез нишавски, Команда Моравске Дивиз. Области, Пов. И. Бр. 633.

²² АЈ, Ф 63во, Ф. 221, срез нишавски, Одбор за уређење гробља погинулих и умрлих ратника.

²⁰ АЈ, Ф 63во, Ф. 221, срез нишавски, Команда места у Пироту Поверљиво бр. 147.

²¹ АЈ, Ф 63во, Ф. 221, срез нишавски, Команда Моравске Дивиз. Области, Пов. И. Бр. 633.

²² АЈ, Ф 63во, Ф. 221, срез нишавски, Одбор за уређење гробља погинулих и умрлих ратника.

²³ АЈ, Ф 63во, Ф. 221, срез нишавски, Министарство правде Краљевине Југославије, Верско одељење, бр. 38952/30-XV, 25. април 1930. године.

године и Команде места у Пироту и Одбора за уређење гробова изгинулих и помрлих ратника у Пироту, чија је молба била поднета 29. марта 1930. године, министар правде др Милан Сршкић одобрио је суму од 20.000 динара на основу „чл. 1., 3., 4 тач. 6., чл. 5 6 и 7 Закона о уређењу наших војничких гробала и гробова у отаџбини и на страни, чл. 59., 60 и 131 Закона о државном рачуноводству и чл. 12 Закона о уређењу Врховне државне управе“. Овај новац био је стављен на располагање Команди места у Пироту, која је имала обавезу да правда утрошак уредном документацијом коју је слала у законски предвиђеном року.²³

Према наређењу Начелства среза нишавског од 18. септембра 1930. године број 29520, Општински суд у Пироту је поднео извештај у коме извештава да у Пироту постоји војничко гробље, да је недавно било обновљено, да су у њему сахрањени посмртни остаци српских ратника умрлих у овдашњој војној болници од дана ослобођења па надаље. Затим се даље извештава да су на овом гробљу прекопани стари гробови ратника и да су кости сакупљене у једну костурницу, да је подигнут споменик свим погинулим и умрлим ратницима Пирота и Пиротског округа и да је освећење споменика најављено за 23. новембар. Такође је наведено да на пиротском гробљу постоји и гробље са 386 сахрањених грчких ратника. Гробље је ограђено и лепо уређено са бетонским плочама и крстовима.²⁴ Са овим писмом послата је и листа података, у којој се наводи да се на Југословенском и Грчком ратном гробљу налазе 640 српских и 386 гробова грчких ратника, а да се непотпуни списак палих војника налази у „старој и Саборној цркви у Пироту“.²⁵

Освећење споменика на Српском војничком гробљу одјекнуло је у јавности. Самој церемонији присуствовао је велики број Пироћанаца. У чланку новина *Време* наводи се да је образован специјални одбор са најугледнијим грађанима, чији је циљ био подизање споменика на војничком гробљу, где ће бити смештене кости погинулих ратника у Пиротском округу у ратовима 1912–1919. године.²⁶

²³ АЈ, Ф 63во, Ф. 221, срез нишавски, Министарство правде Краљевине Југославије, Верско одељење, бр. 38952/30-XV, 25. април 1930. године.

²⁴ АЈ, Ф 63во, Ф. 221, срез нишавски, Општина пиротска срез нишавски Пирот 16614, 15. новембар 1930. године.

²⁵ АЈ, Ф 63во, Ф. 221, срез нишавски, Листа података, 15. новембар 1930. године.

²⁶ М. Милошевић, *Освећење споменика њалим јунацима у Пироту*, *Време*, 24. 11. 1930, 6.

In line with the orders of the Head Office of Nišavski district of 18 September 1930, no. 29520, the Municipal Court in Pirot submitted a report in which they informed that there was a military cemetery in Pirot, that it had recently been restored, and that it contained the mortal remains of the Serbian soldiers who died in the local military hospital from the liberation day onwards. It was then further reported that the old graves of the warriors had been dug out and that the bones had been collected and deposited into an ossuary, that a monument had been erected for all the dead warriors of Pirot and Pirot district, and that the consecration of the monument was announced for 23 November. It was also stated that at the cemetery in Pirot there was a cemetery with 386 buried Greek warriors as well. The cemetery was fenced off and nicely landscaped with concrete slabs and crosses.²⁴ Enclosed to this letter was a list of data that stated that the Yugoslav and the Greek cemeteries contained 640 Serbian and 396 Greek warriors, and that an incomplete list with the names of the fallen soldiers may be found at “the old and Cathedral church in Pirot”.²⁵

The consecration of the monument at the Serbian Military Cemetery had a major impact among the public. The ceremony itself was attended by a large number of the residents of Pirot. An article in the “*Vreme*” newspaper said that a special committee was set up comprising the most prominent citizens with the goal to build a monument at the military cemetery where the bones of the soldiers who perished in Pirot district during the wars of 1912–1919 would be laid to rest.²⁶

Even an envoy of the King came to Pirot, as well as the Assistant Commander of the Morava division, Brigadier General Milutin Vlajić, a representative of the Minister of Army and Navy Sibin Todorović, a representative of the head of the Morava Banovina Ljuba Krunic and the Bishop of Niš Dositej. The liturgy was held at the Catholic Church after which a procession started to walk towards the Serbian Military Cemetery. The consecration of the monument started at 11 am and in addition to the Bishop of Niš Dositej, this was also attended by Mr. Corice²⁷,

²⁴ АЈ, Ф 63во, Ф. 221, срез нишавски, Општина пиротска срез нишавски Пирот 16614, 15. новембар 1930. године.

²⁵ АЈ, Ф 63во, Ф. 221, срез нишавски, Листа података, 15. новембар 1930. године.

²⁶ М. Милошевић, *Освећење споменика њалим јунацима у Пироту*, *Време*, 24. 11. 1930, 6.

²⁷ In the *Politika* article he was referred to as Corrance. The author’s note.

2. Освећење споменика на Српском војничком гробљу, Полићика, 26. 11. 1930. године

2. Dedication of the monuments at the Serbian Military Cemetery, the daily *Politika* 26. 11. 1930

У Пирот су допутовали краљев изасланик, помоћних команданта Моравске дивизије бригадни генерал Милутин Влајић, заступник министра војске и морнарице Сибин Тодоровић, заступник бана Моравске бановине Љуба Крунић и епископ нишки Доситеј. Служена је била литургија у Саборној цркви, након чега је формирана поворка која се упутила ка Српском војничком гробљу. У 11 часова почело је освећење споменика, а поред епископа нишког Доситеја, учествовао је и стари прота Михајло Недић. Говоре су након тога одржали епископ Доситеј, затим господин Корајс,²⁷ председник одбора за подизање споменика, затим председник општине Пирот Јордан Цацић, који се заклео да ће овај споменик будити у Пироћанцима патриотска осећања и да ће Пироћанци увек знати да се жртвују за слободу своје отаџбине. Затим су говорили адвокат из Пирота Душан Пешуновић

the chairman of the committee for the erection of the monument, then by the president of the municipality of Pirot Jordan Džadžić who swore that this monument would inspire patriotic feelings among the residents of Pirot and that the residents of Pirot would always know how to sacrifice themselves for the freedom of their fatherland. The speeches were also then delivered by lawyer from Pirot Dušan Pešunović on behalf of *Narodna odbrana*, the principal of the grammar school in Pirot Petar Nešić, Stevan Veljić and a student of law Stojadinović.²⁸

The consecration of the monument was also reported in the daily "*Politika*." The article says that the designer of the monument was Bogdan Knežević, head of the construction section, while the memorial chapel was consecrated by Bishop Dositej with the assistance of Žika Stanković, the president of Niš's religious court and the overall Pirot clergy. The unveiling of the monument was accompanied by the ceremonial salvo. According to the text in the

²⁷ У чланку *Полићике* наведен је као Коранс. Напомена аутора.

²⁸ Ibid.

у име Народне одбране, директор гимназије у Пироту Петар Нешић, Стеван Вељић и студент права Стојадиновић.²⁸

Вест о освећењу споменика пренела је и *Политика*. У чланку пише да је пројектант самог споменика био Богдан Кнежевић, шеф грађевинске секције, а да је спомен-капелу освештао владика Доситеј уз асистенцију Жике Станковића, председника нишког духовног суда и целокупног пиротског свештенства. Откривање споменика било је пропраћено почасном паљбом. Према *Политикином* извештавању, најдирљивији тренутак је био када су цвеће на споменик положили преживели ратници, резервни официр Милан Јовановић и резервни наредник Давид Ристић.²⁹

Поводом доласка држављана Грчке ради обиласка гробља грчких војника у Пироту, Министарство правде је затражило од начелника Среза нишавског да изврши преглед гробља и, уколико је потребно, да се стазе очисте од траве и да се гробље доведе у ред. Такође се захтевало да се Грцима укаже свака помоћ.³⁰ У одговору среског начелника Министарству правде пише да је гробље грчких ратника у добром стању и да је издато наређење да се гробље, прилаз и околина очисте и да је то наређење већ извршено.³¹ У писму Министарству правде од стране Министарства иностраних послова извештено је да ће, према вестима краљевског посланства у Атини, у Југославију доћи грчки министар војни генерал Кондилис и том приликом посетити Грчко војничко гробље у Пироту. Генерал Кондилис ће присуствовати откривању споменика, па је због тога Министарство правде умољено да се Грчко гробље стави у примеран ред.³²

Откривање споменика грчким војницима представљало је важан догађај. Из чланка новина *Време* сазнаје се да је на Грчком гробљу био изграђен скроман споменик, освештан 27. марта 1931. године.³³ Што се тиче новог споменика, израдио га је грчки вајар Антонијус Сохос, про-

²⁸ Исто.

²⁹ Ч.М., *Освећење спомен косијурнице у Пироју*, Политика, 26. 11. 1930, 5.

³⁰ АЈ, Ф 63во, Ф. 221, срез нишавски, Министарство правде БР 95441, 9. октобар 1933. године.

³¹ АЈ, Ф 63во, Ф. 221, срез нишавски, Начелство среза нишавског Пирот, бр. 26677, 10. X 1933. године.

³² АЈ, Ф 63во, Ф. 221, срез нишавски, Министарство иностраних послова Краљевине Југославије, Пов. Бр. 19320 Г.-23, 9. октобар 1933.

³³ К. Атанасијевић, *Данас се у Пироју открива спомен грчким раицима*, Време, 11. 11. 1933, 1.

“*Politika*,” the most memorable moment was when the flowers were placed at the monument by surviving warriors, a reserve officer Milan Jovanović and a reserve sergeant David Ristić.²⁹

Because of the arrival of the citizens of Greeks for the visit to the cemetery of the Greek soldiers in Pirot, the Ministry of Justice asked the head of Nišava district to conduct an inspection of the cemetery and, if necessary, to have the paths cleaned from the grass and to make sure the cemetery was in fine order. It was also requested that the Greeks should have all the assistance necessary.³⁰ In the response to the Ministry of Justice by the head of the district it was said that the cemetery of the Greek warriors was in the good state and that it had been ordered that the cemetery, the access and the surroundings should be cleared and that this order had already been executed.³¹ In a letter to the Ministry of Justice from the Ministry of Foreign Affairs, it was reported that according to the news obtained from the royal legation in Athens the Greek Minister of Defence, General Kondylis, would come to Yugoslavia and on that occasion he would visit the Greek Military Cemetery in Pirot. General Kondylis would attend the unveiling of the monument and for this reason the Ministry of Justice was asked to bring the Greek cemetery into a proper order.³²

The unveiling of the monument to the Greek soldiers was an important event. From an article in the newspapers “*Vreme*” it can be learned that a modest monument, dedicated on 27 March 1931, had been erected on the Greek Cemetery.³³ As for the new monument, it was made by Greek sculptor Antonios Sochos, a professor at the Technical School in Athens. While supervising the adjoining of the marble pieces, he was assisted by Ioannis Iliopoulos. The monument was placed on a stepped marble base and its height is 11 metres. On the upper part of the pillar, there is a rectangular prism, on the sides of which there are reliefs that show marching Greek Evzones. On the top of the pillar there is a carved year of 1918, while above this there

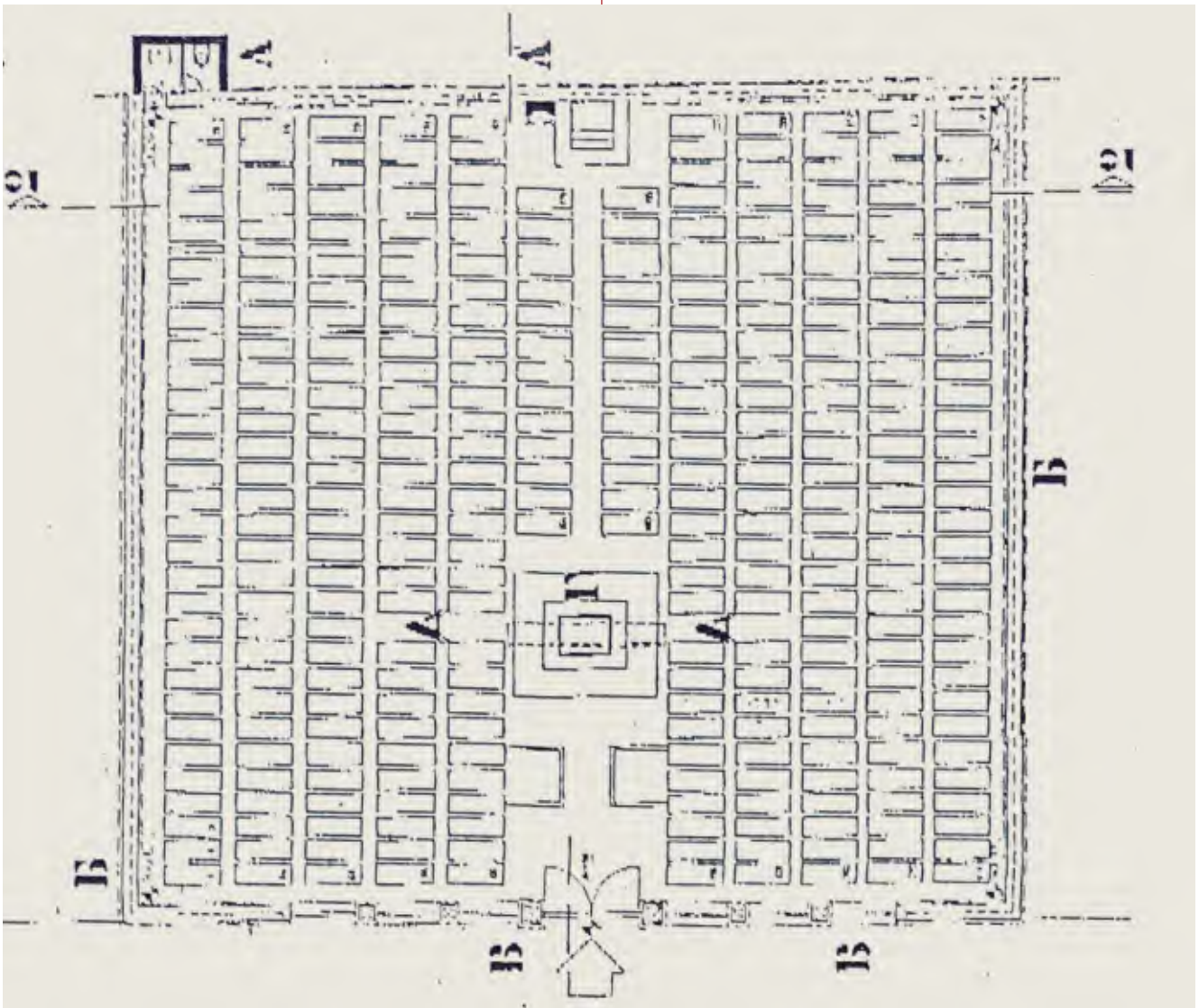
²⁹ Ч.М., *Освећење спомен косијурнице у Пироју*, Политика, 26. 11. 1930, 5.

³⁰ АЈ, Ф 63во, Ф. 221, срез нишавски, Министарство правде БР 95441, 9. октобар 1933. године.

³¹ АЈ, Ф 63во, Ф. 221, срез нишавски, Начелство среза нишавског Пирот, бр. 26677, 10. X 1933. године

³² АЈ, Ф 63во, Ф. 221, срез нишавски, Министарство иностраних послова Краљевине Југославије, Пов. Бр. 19320 Г.-23, 9. октобар 1933.

³³ К. Атанасијевић, *Данас се у Пироју открива спомен грчким раицима*, Време, 11. 11. 1933, 1.

3. Скица Грчког војничког гробља, РЗЗЗСК

3. Sketch of the Greek Military Cemetery, RZZZSK

фесор Тенхичке школе у Атини. Њему је приликом руковођења око састављања мермерних делова помогао Јован Илијопулос. Споменик је постављен на степенастом мермерном постољу, а у висини износи 11 m. На горњем делу стуба налази се правоугаона призма, на чијим странама су рељефи, који представљају грчке евзоне у маршу. У врху стуба је уклесана година 1918, док су изнад тога два везана круга. У доњем делу споменика на плочи је уклесан текст на грчком језику, чији превод гласи: „Због словенског бола, у коме сте овде пали, јуначка ослобођена земља, постала вам је мајка. Србе и Јелине једна је слава збрatимила. Ловор ваше крви увек ће цветати“. Поред чланка налазе се слике и старог и новог споменика.³⁴ Приликом откривања

are two intertwined circles. In the lower section of the monument, on a slab, there is a carved text in Greek that translates to: “Because of the Slavic pain, in which you have fallen here, the heroically liberated country has become your mother. The Serbs and the Hellenics have become brothers through the same glory. The laurel of your blood will always blossom.” In addition to the articles, there are also photos of the old and the new monument.³⁴ At the ceremony linked to the unveiling of the monument, the speeches were given by General Kondylis, MP Jovan Misirlić and the president of the municipality of Pirot whose name was not given.³⁵

³⁴ Исто.

³⁴ Ibid.

³⁵ Аноним, *На свечан начин извршено је јуче ойкривање сјоменика љалим грчким рајницима у Пироју*, *Време*, 12. 11. 1933, 1–2.

споменика говорили су генерал Кондилис, посланик Јован Мисирлић и председник пиротске општине, чије име није наведено.³⁵

И *Политика* је пренела вест о освећењу споменика на Грчком војничком гробљу 11. новембра 1933. године. Једино што одавде сазнајемо ново јесте име председника пиротске општине – Љубомира Љубеновића.³⁶ Откривању споменика присуствовали су и министар војске генерал Драгослав Стојановић и командант Пете армијске области генерал Јосиф Костић. Чинодејствовао је прота Михаило Недић са осморицом свештеника. Платно са споменика је свукао грчки војни аташе у Београду, пуковник Лумбас. Председник пиротске општине Љубеновић се заветовао да ће чувати Грчко гробље.³⁷

Период после Другог светског рата потпуно је променио дотадашњи однос према споменицима из периода Првог светског рата, балканских ратова и ратова из XIX века. Ови споменици добили су у неким местима и заједнички назив „споменици из ранијих ратова“. Када је реч о Српском војничком гробљу, налазимо податке да је споменик у лошем стању, да су присутне напрелине и мања оштећења са свих страна, док је околина споменика запуштена и урасла у траву и коров. За ограду је наведено да је такође оштећена.³⁸ На истом месту налазимо податке о Грчком војничком гробљу, које се уредно одржава, а трошкове око чувања и одржавања сноси грчка влада, а непосредно се о одржавању гробља стара жена грчког порекла која живи у Пироту.³⁹ Катина Левандис-Станковић умрла је 1973. године. Након ње о гробљу се старала Радмила Сурландис са својим синовима Јованом, Теофаном и Зораном. Радмила је умрла 2006. године.⁴⁰ С обзиром на то да нема године у опи-

³⁵ Аноним, *На свечан начин извршено је јуче оtkривање споменика палим грчким рајницима у Пироту*, Време, 12. 11. 1933, 1–2.

³⁶ С. С., *Данас ће у Пироту бити освећен споменик палим грчким војницима*, Политика, 11. 11. 1933, 2.

³⁷ Ст. Стојиљковић, *У Пироту је јуче оtkривен споменик грчким рајницима*, Политика, 12. 11. 1933, 1–2.

³⁸ РЗЗЗСК, Документација о меморијалним споменицима, ф. ГРЧКО ВОЈНИЧКО ГРОБЉЕ У ПИРОТУ, ЕВИДЕНЦИЈА СТАЊА СПОМЕНИКА ПАЛИМ РАТНИЦИМА У БАЛКАНСКИМ И ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ НА ТЕРИТОРИЈИ УЖЕ СРБИЈЕ (без подручја града Београда), без године и броја стране.

³⁹ РЗЗЗСК, Документација о меморијалним споменицима, ф. ГРЧКО ВОЈНИЧКО ГРОБЉЕ У ПИРОТУ, Исто, без године и броја стране.

⁴⁰ Лилић 2008: 78–79.

The “*Politika*” also reported on the news about the dedication of the monument at the Greek Military Cemetery on 11 November 1933. The only new thing we can learn from here is the name of the president of the municipality of Pirot, Ljubomir Ljubenović.³⁶ The unveiling of the monument was also attended by the Ministry of Army Dragoslav Stojanović and the commander of the Fifth Army District General Josif Kostić. The ceremony was led by parish priest Mihailo Nedić with eight other priests. The covering was removed by the Greek Military Attache in Belgrade, Colonel Loumbas. The president of the municipality of Pirot Ljubenović took the vows to safeguard the Greek Cemetery.³⁷

After WWII, the attitude towards the monuments from WWI, the Balkan wars and the 19th-century wars was completely changed. In some places, these monuments were given a joint name of “the monuments from the earlier wars.” As for the Serbian Military Cemetery, we can find data saying that the monument was in a very bad shape, that there were cracks and minor damages from all sides, while the surroundings of the monument was neglected and overgrown by weeds. It was said that the fence was also damaged.³⁸ In the same place we come across the data on the Greek Military Cemetery that was properly maintained, with the costs related to the guarding and the maintenance covered by the Greek government, while the maintenance of the cemetery was directly carried out by a woman of the Greek origin living in Pirot.³⁹ Katina Levandis-Stanković passed away in 1973. After her, the care for the cemetery was taken over by Radmila Surlandžis with her sons Jovan, Teofan and Zoran. Radmila passed away in 2006.⁴⁰ Taking into consideration that there is no year in the description, we cannot ascertain which woman exactly this refers to. We can only presume that this was Katina since she was of the Greek origin.

³⁶ С.С., *Данас ће у Пироту бити освећен споменик палим грчким војницима*, Политика, 11. 11. 1933, 2.

³⁷ Ст. Стојиљковић, *У Пироту је јуче оtkривен споменик грчким рајницима*, Политика, 12. 11. 1933, 1–2.

³⁸ РЗЗЗСК, Documentation on memorials, the Greek Military Cemetery in Pirot fund, ЕВИДЕНЦИЈА СТАЊА СПОМЕНИКА ПАЛИМ РАТНИЦИМА У БАЛКАНСКИМ И ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ НА ТЕРИТОРИЈИ УЖЕ СРБИЈЕ (без подручја града Београда), without the year and the number of the page.

³⁹ РЗЗЗСК, Documentation on memorials, the Greek Military Cemetery in Pirot fund, Ibid, without the year and the number of the page.

⁴⁰ Лилић 2008: 78–79.

су, не можемо утврдити на коју жену се тачно мисли, само можемо претпоставити да се ради о Катини, јер је она била грчког порекла.

Након Другог светског рата о Српском војничком гробљу у Пироту у извештају из 1959. године сазнаје се да је гробље неуређено и запуштено и да се на њега треба обратити пажња.⁴¹ Према другом извештају из 1964. године, не користи се израз Српско војничко гробље, већ израз Споменик погинулим ратницима из пиротског округа 1912–1919 на Тијабарском гробљу у облику пирамиде. Даље у тексту пише да би требало подићи спомен-костурницу пошто се на гробљу не виде хумке, те поред Грчког војничког гробља овај споменик делује као ругло.⁴² Занимљиво је да се ни у једном извештају пиротске општине о спомен-обележјима не помиње стање Грчког војничког гробља, са изузетком поређења из 1964. године.

Приликом боравка у Пироту 29. новембра 1970. године историчар Миодраг Соколовић обишао је Грчко војничко гробље и утврдио да су ограда, капија, улазна врата и приступне стазе у добром стању, да је централни споменик нападнут алгама и лишажевима на спојницама мермерних плоча и да на њему недостаје једна мермерна плоча са текстом, док за надгробне споменике пише да су такође нападнути алгама и лишажевима, да су се искривили на појединим местима и да је текст на крстовима оштећен под утицајем кише и атмосферелија.⁴³ Соколовић је предложио да се као мере заштите очисте централни споменик, крстови и плоче, да се врати стара мермерна плоча на централном споменику или да се постави нова, док је напрелине требало фиксирати хемијским средствима и поновити текст на крстовима, али да се пре радова мора оформити комисија за израду детаљног плана коју би чинили хемичар, стручњак за камен, архитекта и историчар.⁴⁴ Било је предложено да се Грцима омогући да раде на својим споменицима у нашој земљи, и то на конкретном примеру Грчког вој-

⁴¹ РЗЗЗСК, Документација о меморијалним споменицима, Пирот, SO Piroт Br. 02–1031/1–69, 21. 4. 1959.

⁴² РЗЗЗСК, Документација о меморијалним споменицима, Пирот, SO Piroт Br. 03–5906/2, 16. V 1964, 11.

⁴³ РЗЗЗСК, Документација о меморијалним споменицима, ф. ГРЧКО ВОЈНИЧКО ГРОБЉЕ У ПИРОТУ, Извештај о стању Грчког војничког гробља у Пироту, 1785/1.

⁴⁴ Исто.

After WWII, in a report from 1959, we can find out about the Serbian Military Cemetery in Pirot that it was in a state of decay and neglected and that it should have attention paid to it.⁴¹ According to another report from 1964, the name Serbian Military Cemetery was not used, but rather the expression – the Monument to the fallen warriors from Pirot district 1912–1919 in Tijabara cemetery in the shape of a pyramid. Further in the text it is said that a memorial ossuary should be built since individual graves cannot be seen in the cemetery and that next to the Greek Military Cemetery this one looked like a disgrace.⁴² It is interesting that no report of the municipality of Pirot about the memorials mentioned the state of the Greek Military Cemetery, except for the comparison from 1964.

During his stay in Pirot on 29 November 1970, historian Miodrag Sokolović visited the Greek Military Cemetery and established that the fence, the gate, the entrance door and the access paths were in a good state, that the central monument was covered in algae and lichen on the joints of the marble slabs, and that one marble slab with text was missing. He also said that the tombstones were covered in algae and lichen as well, that they had leaned in some parts and that the text on the crosses had been damaged under the influence of rain and weathering.⁴³ Sokolović proposed that, as the protection measures, the central monument, the crosses and the slabs should be cleaned, the old marble slab should be re-installed on the central monument or a new one should be put there, while the cracks should be fixed by chemical means and the text on the crosses should be repeated, but before these works it would be necessary to set up a commission that would prepare a detailed plan and that would incorporate a chemist, an expert for stones, an architect and a historian.⁴⁴ It was proposed that the Greeks could be allowed to work on their monuments in our country using this concrete example in the shape of the Greek Military Cemetery in Pirot.⁴⁵ Until this time,

⁴¹ RZZZSK, Documentation on memorials, Pirot, SO Piroт Br. 02–1031/1–69, 21. 4. 1959.

⁴² RZZZSK, Documentation on memorials, Pirot, SO Piroт Br. 03–5906/2, 16. V 1964, 11.

⁴³ RZZZSK, Documentation on memorials, the Greek Military Cemetery in Pirot fund, Извештај о стању Грчког војничког гробља у Пироту, 1785/1.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ RZZZSK, Documentation on memorials, the Greek Military Cemetery in Pirot fund, Republički sekretariјat за obrazovanje, nauku i kulturu, Broј 060–147/70–03, 10. XII 1970, 2.

4. Крст на Грчком војничком гробљу, М. Соколовић 1971, РЗЗЗСК

4. Cross at the Greek Military Cemetery, photo by M. Sokolović, 1971, RZZZSK

ничког гробља у Пироту.⁴⁵ Грчка амбасада није до тада изводила на гробљу опсежније радове.⁴⁶

Према предлогу Миодрага Соколовића за израду елабората о заштити Грчког војничког гробља у Пироту, требало је да на терену архитекта сними гробље у размери 1 : 500, а поједине карактеристичне елементе у крупнијим размерама, хемичар би био задужен за утврђивање степена, врсте и узрочника оштећења споменика и за прикупљање узорака за потребе анализа у хемијској лабораторији, историчар би био задужен за прикупљање података о грчким палим борцима и за исписивање текстова са споменика, док је задатак фотографа био да за потребе документације слика гробље. Затим је у Заводу требало обрадити све те податке.⁴⁷ Сходно закључцима Комисије за уређивање и заштиту споменика народнослободилачке борбе и ратова за ослобођење наших народа, затражена је сагласност за ступање у контакт са грчком конзерваторском

⁴⁵ РЗЗЗСК, Документација о меморијалним споменицима, ф. Грчко војничко гробље у Пироту, Републички секретаријат за образовање, науку и културу, Број 060–147/70–03, 10. XII 1970, 2.

⁴⁶ РЗЗЗСК, Документација о меморијалним споменицима, ф. Грчко војничко гробље у Пироту, Републички секретаријат за образовање, науку и културу, 01 Број 1785/2, 16. XII 1970.

⁴⁷ РЗЗЗСК, Документација о меморијалним споменицима, ф. Грчко војничко гробље у Пироту, 01 Број 1785/2.

the Greek Embassy had not conducted any major works at the cemetery.⁴⁶

According to the proposal of Miodrag Sokolović concerning the preparation of a study about the protection of the Greek Military Cemetery in Pirot, the architect was supposed to prepare a survey of the cemetery at the scale of 1:500 with some characteristic elements at larger scales, the chemist would be in charge of determining the degree, type and causative factor of the damage to the monument and of the collection of samples required for the analyses in a chemical laboratory, the historian would be in charge of the collecting of data on the fallen Greek soldiers and the writing of the texts from the monument, while the task of the photographer would be to take photos of the cemetery for the needs of the documentation. Then all these data had to be processed at the Institute.⁴⁷ In line with the conclusions of the Commission for the maintenance and protection of the monuments from the People's Liberation War and the wars for the liberation of our peoples, consent was requested to get in touch with the Greek conservation service that was supposed to do the rehabilitation of the Greek Military Cemetery in Pirot.⁴⁸ The assistant secretary Gvozden Jovanić sent an answer to the RZZZSK saying that they, at the Republic Secretariat, were in agreement to have a detailed expert surveying of the Greek Military Cemetery conducted and that a request for the allocation of funds should be sent to the Republic Culture Community.⁴⁹

A letter was sent from the RZZZSK to the Republic Culture Community asking for the funds for the preparation of the study on the protection of the Greek Military Cemetery in Pirot. According to this document signed by the direction of the Institute, Veljko Đurić, the tombstones at the Greek Military Cemetery were made of porous material and they were in a bad shape: infested by lichens, sporadically cracked and damaged, sunken, tilted, the inscriptions were illegible owing to the weathering, while the memorial plaque with the text on the central

⁴⁶ RZZZSK, Documentation on memorials, the Greek Military Cemetery in Pirot fund, Републички секретаријат за образовање, науку и културу, 01 Број 1785/2, 16. XII 1970.

⁴⁷ RZZZSK, Documentation on memorials, the Greek Military Cemetery in Pirot fund, 01 Број 1785/2.

⁴⁸ RZZZSK, Documentation on memorials, the Greek Military Cemetery in Pirot fund, Републички секретаријат за образовање, науку и културу, 01 Бр. 307/1, 29. 3. 1971.

⁴⁹ RZZZSK, Documentation on memorials, the Greek Military Cemetery in Pirot fund, Републички секретаријат за образовање, науку и културу, Br. 633–97/70-03, 26. IV 1971.

службом, која би требало да изврши санирање Грчког војничког гробља у Пироту.⁴⁸ Помоћник секретара Гвозден Јованић одговорио је РЗЗЗСК да су у Републичком секретаријату сагласни да се изврши детаљно стручно снимање Грчког војничког гробља и да захтев за одобрење средстава треба послати Републичкој заједници културе.⁴⁹

Из РЗЗЗСК послато је Републичкој заједници културе писмо у коме су тражена средства за израду елабората о заштити Грчког војничког гробља у Пироту. Према овом документу, који је потписао директор Завода Вељко Ђурић, надгробни споменици на Грчком војничком гробљу били су направљени од порозног материјала и налазили су се у лошем стању. Били су нападнути лишајевима, местимично напрсли и оштећени, улегли, искривљени, натписи су били нечитки од кише, док је спомен-плоча са текстом на централном споменику недостајала. Због тога је било потребно направити елаборат и дати предлог мера које треба предузети, што би се уручило грчком амбасадору у Београду са позивом грчким конзерваторима да дођу у Пирот и обаве конзервацију. С тим се сложио Републички секретаријат за образовање, науку и културу.⁵⁰

Историчар Миодраг Соколовић службено је боравио у Пироту са хемичарем Јованом Васићем од 15. до 21. августа 1971. године и том приликом прикупљени су подаци за израду елабората о Грчком војничком гробљу, односно утврђено је стање, степен и врсте оштећења споменика. Тада су преписани текстови са 358 надгробних споменика, централног споменика и капеле. Том приликом је успостављен контакт са женом која се старала о гробљу, извршено је сликање гробља и утврђено да у Историјском архиву у Пироту нема података о гробљу.⁵¹

Према урађеном елаборату о заштити Грчког војничког гробља у Пироту, утврђено је пропадање дела архитектонских детаља на гробљу, па је била потребна конзервација у циљу санације. Издао је хитан налог стручњацима за снимање стања и припрему документације. Такође је било

monument was missing. Because of this it was necessary to prepare a study and give a proposal for the measures to be taken that would be handed over to the Greek Ambassador in Belgrade with an invitation to Greek conservators to come to Pirot and carry out the conservation. The Republic Secretariat for Education, Science and Culture agreed with this.⁵⁰

Historian Miodrag Sokolović was officially in Pirot with chemist Jovan Vasić from 15 to 21 August 1971 and on that occasion they collected data for the preparation of the study on the Greek Military Cemetery, that is, they determined the state, the degree and the type of damages to the monuments. At that time, they copied the texts from 358 tombstones, from the central monument and the chapel. On that occasion they made a contact with the women who took care of the cemetery, they took photos of the cemetery and they established that there was no data on the cemetery at the Historical Archives.⁵¹

According to the prepared study on the protection of the Greek Military Cemetery in Pirot it was established that there was decay of the architectural sections of the cemetery and therefore this required conservation in order to conduct rehabilitation. An urgent order was issued to the experts to survey the situation and prepare the documentation. It was also necessary to apply the required conservation measures because of the poor state of the cemetery. The implementation itself was to be left to the Greek service for the protection of cultural monuments.⁵² The concrete tombstones and the monuments were made at the same time and from the same material, and since they were exposed to the same weather conditions, the damages on them were more or less the same or similar.⁵³ A part of the marble pedestal on the central monument was infested by lichens and moss, in the same way as the chapel. The fence was in a good state, but the walls were covered in moss and lichens in the lower sections. The entrance door was in a good state.⁵⁴ According to the proposed protection measures, all of the grave slabs and tombstones (358 of them) should be replaced with conservation and restoration interventions on the

⁴⁸ РЗЗЗСК, Документација о меморијалним споменицима, ф. Грчко војничко гробље у Пироту, Републички секретаријат за образовање, науку и културу, 01 Бр. 307/1, 29. 3. 1971.

⁴⁹ РЗЗЗСК, Документација о меморијалним споменицима, ф. Грчко војничко гробље у Пироту, Републички секретаријат за образовање, науку и културу, Вр. 633-97/70-03, 26. IV 1971.

⁵⁰ РЗЗЗСК, Документација о меморијалним споменицима, ф. Грчко војничко гробље у Пироту, 776/1, 28. 6. 1971.

⁵¹ РЗЗЗСК, Документација о меморијалним споменицима, ф. Грчко војничко гробље у Пироту, Извештај са службеног пута у Пирот, по путном налогу бр. 776/2.

⁵⁰ РЗЗЗСК, Documentation on memorials, the Greek Military Cemetery in Pirot fund, 776/1, 28. 6. 1971.

⁵¹ РЗЗЗСК, Documentation on memorials, the Greek Military Cemetery in Pirot fund, Извештај са службеног пута у Пирот, по путном налогу бр. 776/2.

⁵² РЗЗЗСК, Documentation on memorials, the Greek Military Cemetery in Pirot fund, Elaborat o zaštiti Grčkog vojničkog groblja u Pirotu, 1.

⁵³ Ibid., 2.

⁵⁴ Ibid., 5-7.

неопходно приступити потребним конзерваторским мерама због лошег стања гробља. Реализацију је требало препустити грчкој служби заштите споменика културе.⁵² Надгробне бетонске плоче и споменици израђени су једновремено и од истог материјала, а пошто су били изложени истим временским условима, оштећења на њима су у већој или мањој мери иста или слична.⁵³ На централном споменику део мермерног поста-мента био је нападнут лишајевима и маховином, као и на капели. Ограда је у добром стању, али су зидови у доњим деловима обрасли маховином и лишајевима. Улазна врата су у добром стању.⁵⁴ Према предложеним мерама заштите требало је заменити све надгробне плоче и споменике (358 њих) уз конзерваторско-рестаураторске интервенције на осталим објектима (централни споменик, капела, ограда), што би значило трајно решење и сређивање гробља. Друга варијанта је била вршење конзерваторско-рестаураторских интервенција на свим објектима, што би, према самом елаборату, било делимично, привремено и непотпуно решење, јер не постоји начин да се елиминишу дотадашња оштећења, већ се процес распадања тиме може само свести на најмању могућу меру.⁵⁵ Након што је елаборат био готов, закључен је уговор по коме је Стојан Гошевић превео елаборат на грчки језик,⁵⁶ после чега је Гојко Милетић, секретар Републичког секретаријата за културу, требало да га преда грчком амбасадору у Београду. О овоме је био обавештен и господин Маринатос, тадашњи председник Археолошког савета Грчке.⁵⁷ Снимање Грчког гробља према упутству др арх. Доброслава Павловића извршио је Вукосав Јанаћковић.⁵⁸ О завршетку рестаурације гробља нема података у документацији, нити у прегледаној штампи.

Ново помињање Српског војничког гробља уследило је када је директор Завода Вељко Ђу-

remaining structures (the central monument, chapel and fence), which would provide a durable solution and tidying up of the cemetery. The other possibility was to carry out conservation and restoration interventions on all the structures which would, according to the study, constitute a partial, temporary and incomplete solution, since there was no way to eliminate the damages that had occurred thus far and this would only bring the process of decay to the lowest possible degree.⁵⁵

After the study had been prepared, a contract was signed with Stojan Gošević to translate the study into Greek⁵⁶, after which Gojko Miletić, the Secretary of the Republic Secretariat for Culture, was supposed to hand it over to the Greek ambassador in Belgrade. Mr. Marinatos, the then president of the Archaeological Council of Greece was also informed about this.⁵⁷ The surveying of the Greek cemetery in line with the instructions of architect Dobroslav Pavlović, PhD, was carried out by Vukosav Janačković.⁵⁸ There is no information in the documentation or the reviewed press regarding the completion of the cemetery restoration.

A new mention of the Serbian Military Cemetery followed when the director of the Institute, Veljko Đurić, sent a photo to the SO Pirot (Municipal Assembly of Pirot) showing what the monument at the cemetery looked like. In the same letter, the SO Pirot was asked to report on the number of individuals buried in the ossuary and from which places these soldiers were.⁵⁹

At the meeting held in Pirot on 5 February 1986 there was talk about the protection of the Serbian Military Cemetery. The meeting was attended by historian Miodrag Sokolović, representatives of the Institute for the Protection of Monuments of Culture in Niš, representatives of the city of Pirot (the secretary of the then SIZ (Self-Management Interest Community) for culture, director of the museum in Pirot, head of the social services of the SO, two representatives of factory "Prvi maj" under the patronage of which the cemetery was, a

⁵² РЗЗЗСК, Документација о меморијалним споменицима, ф. Грчко војничко гробље у Пироту, Elaborat o zaštiti Grčkog vojničkog groblja u Pirotu, 1.

⁵³ Исто, 2.

⁵⁴ Исто, 5–7.

⁵⁵ Исто, 8.

⁵⁶ РЗЗЗСК, Документација о меморијалним споменицима, ф. Грчко војничко гробље у Пироту, 468/1, 9. 6. 1971.

⁵⁷ РЗЗЗСК, Документација о меморијалним споменицима, ф. Грчко војничко гробље у Пироту, Republički sekretarijat za kulturu, Broj 1036/1, 18. XII 1972.

⁵⁸ РЗЗЗСК, Документација о меморијалним споменицима, ф. Грчко војничко гробље у Пироту, TEHNIČKI OPIS UZ SNIMANJE GRČKOG VOJNIČKOG GROBLJA U PIROTU.

⁵⁵ Ibid., 8.

⁵⁶ РЗЗЗСК, Documentation on memorials, the Greek Military Cemetery in Pirot fund, 468/1, 9. 6. 1971.

⁵⁷ РЗЗЗСК, Documentation on memorials, the Greek Military Cemetery in Pirot fund, Republički sekretarijat za kulturu, Broj 1036/1, 18. XII 1972.

⁵⁸ РЗЗЗСК, Documentation on memorials, the Greek Military Cemetery in Pirot fund, TEHNIČKI OPIS UZ SNIMANJE GRČKOG VOJNIČKOG GROBLJA U PIROTU.

⁵⁹ РЗЗЗСК, Documentation on memorials, Pirot f., 597/1, 25. 6. 1976.

5. Српско војничко гробље, P333CK

5. Serbian Military Cemetery, RZZZSK

рић послао СО Пироту слику како је изгледао споменик на гробљу. У истом писму СО Пирот је замољена да извести Завод о броју сахрањених у костурници, као и местима из којих су били ти војници.⁵⁹

На састанку одржаном 5. фебруара 1986. године у Пироту било је речи о уређењу и заштити Српског војничког гробља. На састанку су присуствовали историчар Миодраг Соколовић, представници Завода за заштиту споменика културе Ниша, затим представници града Пирота (секретар тадашњег СИЗ-а културе, директор пиротског музеја, начелник друштвених служби СО, два представни-

⁵⁹ P333CK, Документација о меморијалним споменицима, ф. Пирот, 597/1, 25. 6. 1976.

representative of utility services, and representatives of the press and radio) and a representative of the Society for the Protection and Cherishing of the Traditions of the Liberation Wars of Serbia until 1918. It was decided that it should be checked whether there is any data in the archives of Pirot about the construction and landscaping of the cemetery, that the Institute in Niš should prepare the necessary documentation in order to file a proposal for the protection of the cemetery by the SO Pirot, that the cemetery should be fenced-off by hedges on the left and the right sides, that the area should be made greener by sowing grass and that the existing monument and the fence should be rehabilitated and restored back to their original appearance.⁶⁰ On the basis of the conclusions of the Presidency of the SR of Serbia of 21 January 1985 concerning the state and the issues related to the protection of monuments, memorials and cemeteries of Serbian origin from the Balkan Wars and WWI in the country and abroad, a proposal was to be filed during 1986 concerning the protection of the Serbian Military Cemetery in Pirot.⁶¹

The monument was reconstructed during 1987. The old slab was removed and a new one with the same text was installed with an addition saying that the reconstruction was carried out in that year. The reconstruction was headed by Aleksandar Blatnik, an expert associate of the Institute for the Protection of Monuments of Culture in Niš.⁶²

At the session held on 9 June 1987, by the decision of the Municipal Assembly of Pirot and under Article 63 of the Law on the Protection of Cultural Properties and Articles 11 and 236–6 of the Statute of the Municipality of Pirot, the Serbian and the Greek Military Cemeteries were declared a cultural property as monuments of culture. The president of the Municipal Assembly of Pirot was Miroslav Stanković, the president of the Council of Local Self-Administration units was Dragoslav Stojanović, the president of the Associated Labour Council was Aleksandar Živković, while the president of the Socio-Political Council was Siniša Tančić. The boundary of the direct surroundings of this monument of culture consists of the exterior

⁶⁰ RZZZSK, Documentation on memorials, Pirot f., Извештај с пута у Пирот, 1.

⁶¹ RZZZSK, Documentation on memorials, Pirot f., OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN SRBIJE 182/1, 7. 3. 1986.

⁶² Влатковић 2012: 69–70.

ка фабрике „Први мај“, под чијим патронатством је гробље и било, представник комуналних служби, штампе и радија) и представник Друштва за заштиту и неговање традиција ослободилачких ратова Србије до 1918. године. Одлучено је да се провери да ли има у пиротском архиву података о подизању и уређењу гробља, да Завод у Нишу припреми потребну документацију да би се дао предлог за заштиту гробља од стране СО Пирот, да се гробље са леве и десне стране огради живом оградом, да се околина озелени травом и да се постојећи споменик и ограда санирају и обнове по првобитном изгледу.⁶⁰ На основу закључака Председништва СР Србије од 21. јануара 1985. године о стању и проблемима заштите споменика, спомен-обележја и гробља српског порекла у земљи и иностранству из балканских и Првог светског рата, у току 1986. године требало је поднети предлог о заштити Српског војничког гробља у Пироту.⁶¹

У току 1987. године извршена је реконструкција споменика. Скинута је стара плоча и постављена нова са истим текстом, с тим да је додато да је извршена реконструкција те године. Самом реконструкцијом руководио је Александар Блатник, стручни сарадник Завода за заштиту споменика културе у Нишу.⁶²

Српско и Грчко војничко гробље су одлуком Скупштине општине Пирот, а на основу члана 63. Закона о заштити културних добара и члана 11 и 236-6 Статута општине Пирот, на седници одржаној 9. јуна 1987. године, проглашени за културно добро као споменици културе. Председник Скупштине општине Пирот био је Мирослав Станковић, председник Већа месних заједница био је Драгослав Стојановић, председник Већа удруженог рада био је Александар Живковић, а председник Друштвено-политичког већа био је Сениша Танчић. Границе непосредне околине овог споменика културе чине спољне ивице катастарских парцела 2520, 2521/1, 2958 и 2959/1 КО Пирот.⁶³

У допису грчке амбасаде у Београду који је 6. октобра 1992. године послала РЗЗЗСК Србије

⁶⁰ РЗЗЗСК, Документација о меморијалним споменицима, ф. Пирот, Извештај с пута у Пирот, 1.

⁶¹ РЗЗЗСК, Документација о меморијалним споменицима, ф. Пирот, ОПШТИНСКА КОНФЕРЕНЦИЈА SSRN SRBIJE 182/1, 7. 3. 1986.

⁶² Влатковић 2012: 69–70.

⁶³ РЗЗЗСК, Документација о меморијалним споменицима, ф. Српско и Грчко војничко гробље са споменицима палим ратницима у Првом светском рату 1912–1918. у Пироту, Међуопштински службени лист – Ниш, бр. 715, 25. јун 1987, 712–713.

6. Српско војничко гробље, Миша Анђелковић 2022

6. Serbian Military Cemetery, photo by Miša Anđelković, 2022

edges of cadastral plots no. 2520, 2521/1, 2958 and 2959/1 of the CM Pirot.⁶³

A note from the Greek Embassy in Belgrade sent on 6 October 1992 to the RZZZSK and Miodrag Sokolović states that the Greek Military Cemetery was not in a good shape and therefore the embassy was asking to be sent information about what all needed to be done concerning the protection and landscaping of the cemetery and how much the works would cost. The Greek Embassy asked for the report to be sent by November 1992 if possible. The document was signed by Lieutenant Coronel Michail Manousopoulos.⁶⁴

⁶³ RZZZSK, Documentation on memorials, the Serbian and Greek Military Cemetery with monuments to the soldiers fallen in Pirot in WWI 1912–1918 fund, Међуопштински службени лист – Ниш, бр. 715, 25. јун 1987, 712–713.

⁶⁴ RZZZSK, Documentation on memorials, the Greek Military Cemetery in Pirot fund, 479/1.

7. Грчко војничко гробље, фото Миша Анђелковић, 2022

7. Greek Military Cemetery, photo by Miša Anđelković, 2022

и Миодрагу Соколовићу наводи се да се Грчко војничко гробље не налази у добром стању, па из амбасаде моле да им се пошаље обавештење шта је све потребно да се уради на заштити и уређењу гробља и колико би коштали радови. Из грчке амбасаде је затражено да се извештај пошаље уколико је могуће до новембра 1992. године. Документ је потписао потпуковник Михаил Манусопулос (Michail Manousopoulos).⁶⁴

Према Програму санације и заштите грчког војничког гробља у Пироту, који је сачинио архитекта Александар Радовић, а користећи елаборат из 1971. године, било је утврђено да је стање гробља још теже него пре 20 година, упркос чишћењу и одржавању. Највећа оштећења била су приметна на надгробним плочама и крстовима, на оградним зидовима, улазним капијама и металној оргади, а појавила су се и на централ-

According to “The Greek Military Cemetery in Pirot Rehabilitation and Protection Programme” prepared by architect Aleksandar Radović, using the 1971 study, it was established that the state of the graves was even worse than 20 years before despite the cleaning and the maintenance. The biggest damages were noticeable on the grave slabs and the crosses, on the fencing walls, entrance gates and the metal fence, while they also appeared on the central monument.⁶⁵ As for the fencing wall, it was necessary to replace all the finishing slabs with new ones cast in fair-faced concrete with an appropriate gabled profile and drip edges. All of the wall surfaces needed to be processed by removing the existing ruined plaster and grouting using new one. After that, the terrain needed to be levelled out by creating a slope that would help remove the water away

⁶⁴ РЗЗЗСК, Документација о меморијалним споменицима, ф. Грчко војничко гробље у Пироту, 479/1.

⁶⁵ РЗЗЗСК, Documentation on memorials, the Greek Military Cemetery in Pirot fund, Завод за заштиту споменика културе Ниш, Бр. 525/1, 17. XI 1992, 1.

ном споменику.⁶⁵ Што се тиче оградног зида, било је неопходно заменити све завршне плоче новим ливеним у натур бетону са одговарајућим двосливним профилом и окапницама. Требало је све зидне површине обрадити обијањем постојећег рунираног малтера и фуговањем новим малтером. Након тога је требало извршити нивелисање терена формирањем косине, чиме би се вода одвојила даље од зида. Металне капије са оградом требало је заменити и поставити нове. Што се тиче централног споменика, требало је потпуно преуредити постоље демонстрацијом свих мермерних блокова, стављањем нове бетонске подлоге, па вратити блокове. Вертикалном делу споменика је био потребан конзерваторско-рестаураторски третман и санација мањих физичких оштећења, као и импрегнација за сузбијање дејства влаге и појаве лишјајева. Требало је поправити текст. За надгробне плоче и крстове била је предложена замена. Реализацијом овог програма гробље би било у потпуности санирано и заштићено и достојанствено презентовано са својим великим историјским значајем.⁶⁶

Након 1992. године аутор није успео да пронађе документацију везану за овај споменик културе. Српско и Грчко војничко гробље, једно поред другог, представљају једну споменичку целину и веома ретко се одвајају једно од другог. У време када је аутор обишао Српско и Грчко војничко гробље, обе капије су биле закључане, а гробља су била чиста. Сваке године се крајем септембра⁶⁷ одржавају помени палим борцима и на Српском и на Грчком гробљу.

from the wall. The metal gates were to be replaced and new ones were to be installed. As for the central monument, the pedestal was to be redone completely by dismantling all of the marble blocks, installing new concrete base and rearranging the blocks. The vertical part of the monument required a conservation and restoration treatment and rehabilitation of the smaller physical damages, as well as impregnation aimed at suppressing the action of moisture and the appearance of lichens. The text was to be repaired. As for the grave slabs and the crosses it was proposed to have them replaced. The implementation of this programme would make the cemetery fully rehabilitated and protected, and presented in a dignified manner in line with its major historic significance.⁶⁶

The author could not find any documentation linked to this monument of culture after 1992. The Serbian and the Greek Military Cemeteries, one next to the other, constitute a monumental ensemble and they are very rarely differentiated one from the other. At the time when the author visited the Serbian and the Greek Military Cemeteries, both of the gates were locked and the cemeteries were clean. Each year, towards the end of September⁶⁷, there are commemoration services held for the fallen soldiers both on the Serbian and on the Greek cemeteries.

⁶⁵ РЗЗЗСК, Документација о меморијалним споменицима, ф. Грчко војничко гробље у Пироту, Завод за заштиту споменика културе Ниш, Бр. 525/1, 17. XI 1992, 1.

⁶⁶ Исто, 2.

⁶⁷ Датум одржавања свечаности и полагања венаца на Грчком и Српском војничком гробљу није увек исти. У периоду од 2016. до 2019. године био је 20. септембар, 2020. године био је 18. септембар, 2021. био је 17. септембра, док је 2022. године датум полагања венаца био 16. септембар.

⁶⁶ Ibid., 2.

⁶⁷ The date of holding the ceremony and the laying of wreaths at the Greek and the Serbian Military Cemeteries is not always the same. In the period from 2016 to 2019, this was 20 September, in 2020 it was 18 September, in 2021 it was 17 September, while the date for the laying of wreaths in 2022 was 16 September.

Листа референци:

Извори:

Архивски извори:

- Архив Југославије, фонд Министарство правде Краљевине Југославије верско одељење Ф 63во, Ф. 221 срез нишавски.
- Музеј Понишавља Пирот, Документација о споменицима и спомен-обележјима у пиротском крају.
- Републички завод за заштиту споменика културе у Београду, Документација о меморијалним споменицима.

List of references:

Sources:

Archival sources:

- Archives of Yugoslavia, the Ministry of Justice of the Kingdom of Yugoslavia fund, religious department Ф 63во, Ф. 221 срез нишавски.
- Museum of Ponišavlje Pirot, Documentation on the monuments and memorials in Pirot region.
- Institute for the Protection of Cultural Monuments of Serbia in Belgrade, Documentation on memorials.

Штампа / Press:

- Аноним, *На свечан начин извршено је јуче откривање сјоменика њалим грчким рајницима у Пироју*, Време, 12. 11. 1933, 1–2.
- К. Атанасијевић, *Данас се у Пироју открива сјоменик грчким рајницима*, Време, 11. 11. 1933, 1.
- Ч. М., *Освећење сјомен косиурнице у Пироју*, Политика, 26. 11. 1930, 5.
- М. Милошевић, *Освећење сјоменика њалим јунацима у Пироју*, Време, 24. 11. 1930, 6.
- С. С., *Данас ће у Пироју бити освећен сјоменик њалим војницима*, Политика, 11. 11. 1933, 2.
- Ст. Стојиљковић, *У Пироју је јуче откривен сјоменик грчким рајницима*, Политика, 12. 11. 1933, 1–2.

Литература / Literature:

- Влатковић Р. 2012, *Заштитоно сјоменичко наслеђе Пироја*, Пирот.
- Лилић Б. 1994, *Грчко војничко гробље у Пироју*, Пирот.
- Лилић Б. 2008, *Српско и грчко војничко гробље у Пироју*, Београд–Пирот.
- Влаσιδης, В. 2016, *Μεταξύ μνήμης και λήθης: μνημεία και κοιμητήρια του Μακεδονικού Μετώπου, 1915–1918*, Θεσσαλονίκη.

Интернет / Internet:

- <https://www.frontorient14-18.org/en-us/Documents/ArtMID/669/ArticleID/19/Greek-cemetery-of-Valandovo> (последња посета 24. 12. 2023)